

Анна Марія Басаурі Зюзіна

**Релігія та геноцид:
супротивники чи співучасники?**

Anna Mariya Basauri Ziuzina

**Religion and Genocide:
Adversaries or Accomplices?**

Abstract. This review of Professor Stephen Leonard Jacobs' book *Religion and Genocide* addresses the complex role of religion in genocidal practices. The author, a renowned scholar, emphasizes that religion is a significant, though not decisive, factor in genocides. Jacobs meticulously analyzes the theoretical aspects of defining religion and genocide, draws parallels between religious and genocidal behaviors, and highlights the similarities in their mechanisms of emergence. The book consists of 12 chapters that gradually introduce the topic and continue with an in-depth discussion that includes historical examples, theoretical reflections, and practical proposals for genocide prevention. Education is given a prominent place as a key tool for preventing genocides, as well as the role of religious communities in addressing this issue.

Узимку 2022 року в Університеті Алабами я відвідувала курс «Релігія та геноцид», який викладає професор кафедри релігієзнавства, почесний викладач юдейських студій Стівен Леонард Джейкобс. Професор Джейкобс вже декілька десятиліть досліджує Біблію, її переклади та інтерпретацію, включаючи Сувої Мертвого моря, єврейсько-християнські відносини, Голокост та геноциди. Він є знаним спеціалістом у своїй сфері, теоретиком і практиком. На першій лекції курсу він попередив студентів, що

вони читатимуть глави з його ще не опублікованої книги «Релігія та геноцид» (ту саму, про яку ведемо тут мову), хоча до самого тексту книги ми не дійшли, але структура курсу частково збігається зі структурою книги.

Головна ідея книги та й власне лекційного курсу професора Джейкобса полягає в тому, що «релігія є чинним фактором геноцидів», але не визначальним. Тут можна простежити продовження думки Вільяма Кавани (2022) про те, що релігія не основна причина насильства та війн, інші фактори також відіграють важливу роль, як, скажімо, економічні, політичні, соціальні тощо.

Порівнюючи лекційний курс із книгою, я зауважила, що курс більше наповнений конкретними фактами та прикладами, студенти ознайомлювалися з роллю, яку відігравала конкретна релігія в конкретному геноциді. У книзі натомість значно більше уваги автор присвятив теоретичним міркуванням. Наприклад, для мене стало несподіванкою те, що професор Джейкобс приділяє у книзі так багато уваги розгляду теоретичних питань про визначення релігії (Jacobs, 2023, р. 12–28) та визначення геноциду (Ibid., р. 46–76).

Книга складається з 12 розділів, додатку й бібліографії. Розділи поступово розкривають заявлену тему співвідношення релігії й геноциду через постановку проблеми, визначення поняття «релігія», виникнення релігійності та релігійної діяльності, співвідношення релігії та насильства, визначення поняття «геноцид», з'ясування причин схильності людей до насильства та геноциду, священні та релігійні війни, антисемітизм як вид геноциду, вплив біології на схильність людей до насильства, вплив географії, зміни клімату та захворювань, а, наостанок, методи протидії геноциду. У додатку автор подав текст Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Ibid., р. 193–197). Бібліографія (Ibid., р. 175–192) нараховує приблизно 400 джерел, що вражає, адже роль релігії в геноцидах, насправді, не займає провідного місця в дослідженнях ані геноцидів, ані релігії, про що на початку книги й відзначив сам автор (Ibid., р. 3).

Тема співвідношення релігії та геноциду є «незручною», тому що – за замовчуванням – вважається, що релігія вчить людей моральності, етичній поведінці та (якщо говорити про християнський світ) любові до ближнього, тож – відповідно – дослідження ролі релігії в геноцидальних практиках суперечить самій «суті» релігії. Але виявляється, що часто релігія не просто «закривала очі» на винищення цілих народів (наприклад, промовисте мов-

чання Ватикану під час Голокосту), але інколи була і призвідником геноциду (наприклад, у Руанді з кафедр католицьких і протестантських церков священники закликали до знищення народу тутсі (Moore, 2009, р. 65–76)).

У вступі професор Джейкобс веде мову про чотири елементи, які притаманні більшості релігій і які, власне, й уможливають її участь в геноцидальних практиках: 1) трайбалізм; 2) релігійний ексклюзивізм; 3) привілейований доступ до божественного; 4) партикуляристське та вузьке тлумачення священних текстів (Jacobs, 2023, р. 6). Ці елементи релігії пояснюють не тільки «схильність» релігії до геноциду, але й можливість релігійного виправдання будь-якого виду насильства й дискримінації. Вони, на моє переконання, і сьогодні заважають християнським конфесіям в Україні помірковано ставитися до ЛГБТ+ громади. Із іншого боку, якщо прибрати ці чотири елементи з релігії, то вона втратить свою «сутність» (якщо використовувати есенціалістські формулювання), а з нею і свою «традиційність», «стабільність», «незмінність», які часто приваблюють вірян.

Професор Джейкобс не ухиляється від складних і «незручних» питань. Він стверджує, що впродовж історії релігійні громади спиралися і надалі спираються на ті самі засади, що й громади призвідників геноцидів, як-от: спільнота, доктрини та тексти, етика, міфи, необхідність пояснити світ, ритуали, сакральність та символізація. Релігійні громади були залучені до насильницької та самовиправданої геноцидальної діяльності: «...*“Релігія” може бути чинним фактором усіх без винятку геноцидів, в минулому та зараз, може бути ще одним джерелом легітимізації, до якого зверталися призвідники геноцидів в минулому, звертаються зараз та можуть звертатися і в майбутньому*» (Ibid., р. 9). Цитуючи книгу, я зберегла оригінальне виділення, тому що професор Джейкобс неодноразово підкреслює, що релігія є «чинним фактором» (англійською: «participatory factor»). Він свідомо обирає це словосполучення, щоб уникнути ранжування факторів геноциду (Ibid., р. 11).

У третьому розділі «Що це за людські істоти, які займаються релігією – виникнення релігії?» професор Джейкобс пише, що саме в процесі еволюції самі ж люди почали поділяти людей на «своїх» і «чужих», що, своєю чергою, сприяло появі різних релігій і стало передумовою неприязні до інших, «не таких, як ми» (Ibid., р. 30–31). Із цього випливає, що і релігійна, і геноцидальна поведінка однаково завдячують своїй появі еволюції людини: «Таким чином, ті самі речі, що призвели/прізводять до появи *homo*

religious, призводять і до появи *homo genocidosus*» (Ibid., p. 33). Навряд чи така позиція автора стане популярною серед теологів або тих, хто намагається віднайти в релігії лише позитивні елементи.

У четвертому розділі «Як щодо релігії та насильства?» професор Джейкобс акцентує увагу на умовному розподілі науковців на дві групи, яких він іронічно називає «позитивістами» та «негативістами». До «позитивістів» автор зараховує тих, хто заперечує зв'язок між релігією й насильством, бо, мовляв, він суперечить «сутності» релігії, а до «негативістів» – тих, хто вважає, що будь-яка релігія та релігійна громада певної мірою дотична до насильства (Ibid., p. 36). У цьому контексті він пропонує ще одну «зухвалу» тезу: «...Релігія є *недосконалою (flawed)* соціальною конструкцією нашого виду, яка містить в собі часткові зародки нашого власного знищення і повинна бути перевизначена, переконсильована, переконцептуалізована та перепрактикована, щоб подолати притаманний їй трайбалізм, володіння якоюсь «істиною», апеляції до авторитетів, як людських, так і божественних, стурбованість недоторканості текстів...» (Ibid., p. 41–42). Виявляється, за обкладинкою підручника про релігію та геноцид приховується заклик до реформування релігії!

У наступному розділі, окрім власне наведення класичного визначення «геноциду», професор Джейкобс докладно розглядає три доповіді стосовно Конвенції ООН про геноцид: Рухашянкіко (1978), Вітакера (1985) та Гутереса (2019) (Ibid., p. 51–59). Ці документи мали за мету оновити Конвенцію з огляду на нові обставини та нові види геноциду, а доповідь Гутереса значною мірою зосереджена на заходах щодо запобігання геноциду. Професор Джейкобс указує й на недоліки Конвенції та роботу міжнародних організацій із запобігання геноцидів, не маючи жодних ілюзій щодо їхньої діяльності. Також у цьому розділі, як і в попередньому, автор проводить паралель між геноцидом і релігією. Мабуть, оце і є власне та ключова частина, яка дала назву книзі: зміна розмови про геноцид і релігію. Автор не виправдовує релігію, не раціоналізує релігійний чинник в геноцидах, а порівнює ці два прояви людської діяльності й бачить подібні риси. Відтак, на с. 68 автор стверджує, що «кожну з цих десяти стадій¹ можна доволі

¹ Маються на увазі десять стадій геноциду, які зараз загальноприйняті в студіях геноциду і які запропонував дослідник та активіст Грегорі Стентон. Докладніше див. тут: <https://www.genocidewatch.com/tenstages>

легко оцінити та розглянути через додаткову призму. Таку, що говорить, що всі десять стадій геноциду однаковою мірою можна застосувати і до змінної природи релігійних громад» (Ibid., p. 68).

Шостий розділ книги присвячений призвідникам геноциду, колабораціоністам і стороннім спостерігачам. Автор подає імена та прізвища релігійних діячів-призвідників Голокосту (Ibid., p. 80–83), серед яких є лютерани, протестанти, мусульмани та католики. Далі автор наводить список призвідників геноциду в Румунії (Ibid., p. 84–85): бенедиктинські монахині, католицькі єпископи та священники, пастор Церкви Адвентистів Сьомого Дня. Я спеціально вказую на релігійну афіліацію цих людей, щоби підкреслити ідею професора Джейкобса про те, що жодна релігія не має «імунітету» проти геноцидальних вчинків. Ці люди «не бачили жодного конфлікту та проблеми між їхньою вірою і її вченням та їхньою активною залученістю і співучастю у злочині геноциду» (Ibid., p. 85).

Передостанній розділ книги присвячений практичним пропозиціям запобіганню геноцидів, серед яких автор підкреслює роль релігії. Хоча професор Джейкобс цього експліцитно не стверджує, але логіка його міркувань вибудовується така: якщо релігія є чинником проблеми (і на теоретичному, і на практичному рівнях), то релігія має бути й частиною вирішення цієї проблеми.

Я дозволю собі докладніше зупинитися на змісті цього розділу, оскільки вважаю, що ідеї автора можуть бути корисними для українських науковців і громадян загалом. Події в Бучі 2022 року під час російської окупації значної частини Київської області довели актуальність цієї теми. Ще рік тому в українському суспільстві неодноразово ставили питання, чи можна назвати дії росіян на території України геноцидом. Українська влада на міжнародній арені адвокувала визнання цих подій геноцидом. Із 18 до 27 вересня 2023 року в Міжнародному суді відбувалися публічні слухання справи України проти Росії щодо звинувачень у вчиненні геноциду, яку Україна подала ще 26 лютого 2022 року, але на момент написання статті ще не було винесено рішення щодо цього питання (International Court of Justice, 2023).

Найкращим способом запобігання геноциду, на думку автора, є освіта. Він закликає переглянути навчальні плани всіх рівнів освіти – від дитячого садка до університетів, у тому числі й теологічних семінарій. Автор наполягає на тому, що вивчення Голокосту не можна відділяти від студій геноциду (Jacobs, 2023, p. 150). Країни повинні переглянути власну історію та визнати

власні помилки й насильницькі дії щодо інших груп людей (наприклад, США мала би переглянути своє ставлення до корінних народів Америки та афроамериканців), і включити ці теми до своїх навчальних планів (Ibid., p. 151). Наступним кроком має бути об'єднання зусиль із неурядовими та громадськими організаціями, які адвокатують толерантність та інші дотичні теми, і створити Системи раннього попередження геноциду (англійською: Genocide Early Warning Systems), які б функціонували по всьому світу (Ibid., p. 151).

Щодо втручання під час геноциду, то тут постає проблема із визнанням кордонів суверенних держав. Якщо одна держава нападає на іншу задля вчинення геноциду, то об'єднані військові сили можуть втрутитися у цей конфлікт. Якщо ж геноцид відбувається в середині суверенної держави, то жодні інші війська не мають права втручатися. Але держави можуть вдаватися до інших методів втручання: економічні санкції, припинення виплат і надання кредитів, ембарго на торгівлю тощо (Ibid., p. 151–153). Насправді, ця частина книги читається як посібник, згідно з яким міжнародна спільнота реагувала і продовжує реагувати на широкомасштабне вторгнення Росії в Україну. Але як показує практика, на жаль, ці методи діють надто повільно.

Наступна частина книги також заслуговує на докладніший розгляд, тому що професор Джейкобс переходить до практичних аспектів подолання геноциду. Він підкреслює, що рішення та інструменти вже прописані й погоджені (документ ООН 2017 року «План дій для релігійних лідерів та акторів із запобігання підбурювання до насильства, яке може призвести до тяжких злочинів»), але для їхньої реалізації не вистачає найголовнішого – «всезагальної волі людства, включаючи релігійні громади та релігійних лідерів і їхніх послідовників, *особливо* релігійні громади та релігійних лідерів та їхніх послідовників, беручи до уваги їхню кількість, публічний престиж та вплив, який вони мають, підняти рівень антигеноциду до найвищих пріоритетів людства» (Ibid., p. 160–161). Незважаючи на критику релігійних інститутів як таких, що сприяють нетолерантності й насильству у світі, професор Джейкобс однаково бачить в них великий потенціал для подолання насильства й нетолерантності.

На наступних сторінках (Ibid., p. 159–164) професор Джейкобс запропонував кілька прикладів практичних заходів, спрямованих на подолання наслідків геноциду, серед яких є і дві пропозиції від самого автора, які він озвучив в ООН ще у 2019 році. Перша

пропозиція полягає у розробці «універсальної та міжнародної антигеноцидної навчальної програми для всіх рівнів освіти» (Ibid., p. 163–164), яка би базувалася на цінності людського життя й залучала напрацювання таких сфер науки, як історія, література, політологія, філософія, психологія, соціологія та релігієзнавство. Цю програму повинна розробити спеціально заснована в ООН Антигеноцидна освітня група (Anti-Genocide Education Task Force). Друга пропозиція Джейкобса адресована до Світового парламенту релігій: релігійні лідери повинні взяти в роботу цей навчальний план і, використовуючи свою владу, імідж та вплив, втілювати його через свої структури (Ibid., p. 164). Як на мене, ці пропозиції видаються надзвичайно логічними та послідовними.

Чесно кажучи, у процесі першого читання книга мене не дуже вразила. Будучи мало ознайомленою з теоретичними аспектами студій про геноциди, я відчувала брак фактів, прикладів, дат і цифр. Але коли я переглянула цю книгу вдруге для написання цього огляду, то зрозуміла, що це не просто підручник про релігію й геноцид, а значно глибша наукова праця. Щоправда, я зауважила в книзі окремі суперечності, зокрема відчутно жорстку критику релігії та одночасне покладання надії на релігію як інструмент проти геноциду. Однак це не применшує цінності книги, а навпаки, змушує замислитися над питанням: а як же ж насправді чинити в такій ситуації? Чи можемо ми називати релігію «чинником геноциду» і при цьому використовувати її ж як «інструмент для подолання геноциду»? Професор Джейкобс переконливо демонструє, що він тверезо дивиться на об'єкт свого дослідження, не боїться критикувати релігію, але й сприймає її як невід'ємну частину суспільної діяльності людей. Саме таке ставлення до релігії, передусім, як до людського феномену, знімає з неї покров таємничості та сакральності, дозволяє досліджувати її чесно і не закриваючи очі на її негативні сторони. Одночасне розуміння того, що релігія не зникне з життя людей, дозволяє розмірковувати над тим, яким чином її можна використати на добро людству, особливо у справі подолання актів геноциду в майбутньому.

Посилання / References

Кавана, В. (2022), «Релігійне насильство як модерний міф», *Релігієзнавчі нариси*, 2022, № 12, сс. 166–187.

International Court of Justice (2023), *Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Geno-*

cide (*Ukraine v. Russian Federation: 32 States intervening*), available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20230927-pre-01-00-en.pdf> (accessed 14 November 2023).

Jacobs, S. (2023), *Religion and Genocide: Changing the Conversation*. Routledge, New York.

Kavana, V. (2022), «Relihiyne nasylstvo yak modernyy mif», *Relihiyevnavchi narysy*, 2022, № 12, ss. 166–187.

Moore, James Fraser (2009), “The Accountability of Religion in Genocide” in Steven Jacobs (eds.) *Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam*. Lexington Books, pp. 65–76.